

כיוונים חדשים

כתב עת
לענייני ציונות, יהדות,
מדיניות, חברה ותרבות

עורך
אלי אייל

מערכת: עמוס יובל (סגן עורך), ליפשה בן ש"ך, גבריאל אלכסנדר

גיליון מס' 11, תשרי תשס"ה, ספטמבר 2004

כאשר הספרדים פגשו את האשכנזים

לב הוויכוח על הזהות הספרדית: בין הדוגלים
ב"עם יהודי" לבין התומכים ב"אומה הישראלית"

שמואל טריגנו

בעצם הדיבור על הקיום הספרדי במונחים של "זהות" יש כבר משום התמודדות עם מכלול השאלות והבעיות שמעלה קיום זה. יצור אנושי נעשה מודע לזהותו, הוא מדבר על עצמו במונחים של זהות, רק כאשר קיומו שייך כבר לעבר או כאשר קיום זה נמצא במבוי סתום. כל עוד הנו הוא עצמו, ממוקם היטב בקיומו ובפעילותו, אין לו כל ראייה אסתטית, חיצונית של עצמו.

רק בעידן הנוכחי הגדירו היהודים את עצמם כ"זהות", דהיינו, מאותו רגע שבו, עקב השפעת המודרנה והתבוללות, הפך המשך קיומם לבעייתי. כך קרה גם לספרדים, שעד יום עקירתם לא ידעו שהיו "ספרדים", ושהיוו "זהות". עד אז הם הרגישו סתם יהודים. כיום אנו מדברים על "זהות ספרדית" עקב שני זעזועים שפגעו במלוא עוצמתם בעולם הספרדי:

1. הגעת תרבותם לקצה, בשל הניתוק מהמקומות שבהם צמחה;

2. פגישה עם המכלול האחר של העולם היהודי, שהביאה את הספרדים להכיר במה שהיו, במהלך משברים ומתחים שבאו בזה אחר זה.

אנו מצויים, אם כן, בתוך משבר עמוק וחמור הרבה יותר מזה שבא בעקבות גירוש ספרד, משבר שנעלם מן העין עקב ההתלהבות שעורר נס תקומתה של מדינה יהודית, אך ללא ספק זהו משבר של ממש.

פרופ' שמואל טריגנו הוא סוציולוג באוניברסיטת פריס 10 ננטר; מנהל המכללה ללימודי יהדות של "כל ישראל חברים" בפריס; מייסד המכון למעקב אחר תופעות אנטישמיות באירופה.

העקירה והניתוק מן השורשים קעקעו אובייקטיבית את יסודות המשכיותנו. אנו, בני החמישים ומעלה, הננו דור מעבר. הכרנו את עולמנו הישן, את קהילות המוצא, התוודענו אל דמויות מרשימות שהיו ראויות לספריו של אלברט כהן, זכינו להכיר עולם יחיד במינו וססגוני. ילדינו לא זכו לכך. מה העברנו להם? האם שואפים אנחנו להנחיל להם את התרבות הזאת, את הראייה הזאת של הקיום ושל העולם? מה אנחנו עושים כדי להנחיל אותה? כי הרי בכל העברה יש מן ההתאמה, מן היצירה, מן ההמצאה, הבאה להבטיח את המשך קיומם של עיקרי הדברים במלבושים חדשים. זאת בעצם כל הבעיה והדאגה, משום שמסירה זו נתקעה והספרדיות – עלינו לדעת זאת – עלולה למות ולהיעלם עד מהרה.

הספרדיות – "אי־מקום" של זיכרון

עליי להתעכב כאן על משמעות מושג הספרדיות. למה הכוונה כאשר מדברים על ספרדיות? לאו דווקא לזהות אתנית, צרת־אופק, ואף לא לתרבות פורמלית (גם אם יש בה מכל היסודות האלה). הכוונה ליהדות, לעם היהודי, לאחד המרכיבים העיקריים שלו, לתפישה מסוימת של היהדות, לדרך מסוימת להיות יהודי. הספרדים לא נלחמו במהלך ההיסטוריה למען הבטחת העברתה של תרבות פולקלוריסטית אלא למען העברתה של היהדות עצמה.

בימינו נתפסים לטעות ליחס לספרדיות רק ממד אתני, רק צד אסתטי פורמלי חלול. כפי שנראה להלן, הספרדיות היא, למיטב הבנתי, דבר שונה לגמרי, הקשור קשר בל ינותק לכל העם היהודי וליהדות. בתחילה "ספרדי" הגדיר סוג מסוים של הלכה ושל מנהג. לכן אני קורא "ספרדים" הן ליוצאי ספרד והן ליוצאי ארצות ערב ואפילו לתימנים, שעליהם השפיעה יהדות ספרד – על אף המרחק הגיאוגרפי – במידה שלא תמיד ערים לה. לכן כאשר אני אומר "ספרדי" אני מתכוון לכל העם היהודי במשמעות הקלאסית של שתי מילים אלה, כדברי רבי סעדיה גאון שאמר ש"העם היהודי הוא עם רק בזכות תורתו".

ובכן, הספרדיות בימינו היא "אי־מקום" של זיכרון, הן בעיני היהודים האחרים והן בעיני הלא־יהודים, אך גם – וזאת הצרה – בעיני עצמה. מהו אי־מקום? זהו מקום שבו אתה קיים אך אין רואים אותך, שבו אתה מדבר אך אין שומעים אותך. ולמרות זאת אתה מעיף מבט על העולם סביבך ואתה רואה דברים שהאחרים אינם רואים. מנין האי־מקום הזה? הוא נובע בעיקרו מן הקושי שלנו להשלים עם היעלמות עולמנו, כלשון הפסיכואנליסטים. נכון, לכך דרוש זמן, לרוב זמן של דור אחד. הלא בצאתם

ממצרים נזקקו בני ישראל לארבעים שנה. אולם במקרה שלנו, התעוררו קשיים נוספים. לא בנינו לעצמנו זיכרון מתאים לטראומה שעברה עלינו: נפילתה המהירה של הציוויליזציה שלנו, שירדה לתהום תוך חודשים ספורים ולפעמים תוך ימים, העקירה הפתאומית וההעסקה לעולם שונה לחלוטין, נטישת כל רכושנו וזיכרונותינו, האלימות והשנאה שקמו נגדנו בארצות המוצא שלנו, האדישות או חוסר ההבנה ולעתים אף העוינות של הארצות הקולטות. הזדרזנו להתמקם מחדש, ניגשנו לעבודה כדי לבנות מחדש את חיינו ההרוסים. זהו סימן לבריאות. עבודה זו נעשתה, ועתה לאחר המעשה מתעוררת השאלה של הזיכרון והזהות.

מדוע הטראומה עדיין חיה?

אפשר להעלות ארבעה הסברים:

1. החזק ביותר הוא שאנחנו (למעט יהדות הבלקנים, שחורבנה הוא סופי) פגשנו בטרגדיה יהודית קשה משלנו: השואה. האמפתיה שחשנו כלפי טרגדיה זו הדחיקה באופן ספונטאני את הטראומה של האסון שלנו.
2. נאלצנו להתמודד עם מצב פוליטי ואידאולוגי שלא סייע לפיתוח המודעות שלנו, נהפוך הוא, הוקיע אותה. האידאולוגיה של האדרת העולם השלישי, שנולדה בעקבות תהליך הדה־קולוניזציה, אסרה עלינו לדבר על הניכור ועל הטיהור האתני, שכוונו נגדנו בשעה שהוקמו מדינות הלאום הערביות, שמאז ואילך הציגו את עצמן כקורבנות הקולוניאליזם. השמאל היהודי עצמו פיתח את האגדה השקרית של האידיליה היהודית־ערבית. הספרדים הפנימו אותה, ושכחו שהרגיעה שממנה נהנו במדינות ערב נבעה מנוכחותו של השלטון הקולוניאלי, שהרחיק את העוינות המסורתית של האיסלם כלפי היהודים.
3. מצאנו עצמנו ב"שטח הפקר" רעיוני כאשר עמדנו מול ישראל אידיאולוגית שלא תאמה את תפיסתנו לגבי ההיסטוריה היהודית. הציונות חייתה אז את המיתוס של "האדם החדש" ושל הנורמליזציה של החיים היהודיים, בעוד שהספרדים חוו פעמי משיח. ה"ממלכתיות" נוסח בן־גוריון לא הייתה מסוגלת להכיר באופיים הייחודי של הספרדים, בשל הכוונה להביא למיזוג כל העדות שעלו מן התפוצות השונות. הקרבה הגדולה מדי של הספרדים ליהדות איימה גם על האידאולוגיה הציונית־סוציאליסטית.
4. סיבה רביעית היא כמובן האינטרס של הפלשתינים, ושל העולם הערבי בכלל, להדחיק ולקבור את זכר הדרמה הספרדית. בדבריהם של כל הערבים (למשל אדוארד סעיד) חוזר הטיעון בדבר האידיליה בין יהודים וערבים שהייתה קיימת, כביכול, לפני הקמת מדינת ישראל. מטרתם היא כמובן השחרת פניה של מדינת ישראל,

המתוארת כמדינה של אפרטהייד ושל טיהור אתני, מול עולם ערבי המוצג כגן-עדן של הכנסת אורחים. סילוף הזיכרון הספרדי נועד להעניק לגיטימציה לערבים וליטול אותה ממדינת ישראל.

התגובות של המודעות הספרדית על מכשולים אלה היו בעייתיות, עד כדי כך שהן מעוררות שאלות קשות לגבי עתיד הספרדיות, כי בכך נותק הקשר שלה עם עצם מהותה או לפחות הועמד בספק.

סוג חדש של יהדות באידאולוגיה של ש"ס

מעמד הספרדים בישראל, במדינת היהודים, הפך אכן לשאלה פוליטית, ותמורה זו הפכה אותה, בעיני העסקנים של מחנה זה, למעמד אתני-פוליטי. כיום עסקני הקשת המזרחית דוגלים ברב-תרבותיות שמאלנית, והם מנותקים מההיסטוריה היהודית לדורותיה, בדומה לעמיתיהם הפוסט-ציונים הישראלים. ספרדיותם היא בעלת אופי קולטורליסטי ופולקלוריסטי. גם בתפוצות מוגדרת הזהות הספרדית יותר ויותר על בסיס אתני חלול וריק מכל תוכן תרבותי.

התגובה העיקרית האחרת של העולם הספרדי למשבר זה הייתה המצאת סוג חדש של יהדות, שהתגבש באידאולוגיה של ש"ס: חזרה קיצונית אל היהדות כדת, אבל יהדות שאמנם מכנה את עצמה ספרדית אך למעשה אימצה את המסורת הליטאית. אנו עדים כאן לאי-הבנה פתטית, שהיא תולדה של עובדה מכרעת: ההיעלמות ההדרגתית של המסורת הרוחנית שהייתה גלומה בדת המיסטית-פילוסופית של העולם הספרדי. הפתטי בכך הוא שהיעלמות זו, שבאה לידי ביטוי בעולם התרבותי של ש"ס, מוצגת כשיא ההגנה על התרבות הספרדית ומימושה. עכשיו איש כבר אינו מבין דבר, ורבני ש"ס פחות מכולם. בלא להיתפס לנחמות בעייתיות וכוזבות, אתגר ההמשכיות פירושו התמודדות עם מכלול של בעיות אמיתיות, הדורשות לאו דווקא חזרה אל העבר, אלא נהפוך הוא, המצאה ויצירתיות שתהיה להן משמעות לגבי כל העם היהודי והיהדות. אם הצליחו הספרדים, לדוגמה, לשרוד את גירוש ספרד שהיה כה טראומתי, הרי זה משום שהמציאו צורות חדשות של זהות ותרבות.

השאלה הנשאלת היא ברורה: מה יכול להיות עתידה של תרבות שהשתנו מסגרותיה הבסיסיות, כלומר המקום הפיזי, הסביבה האנושית, היהדות, והציוויליזציה של חיי היום-יום.

1. בעיית הקשר עם מקום המוצא מובנת מאליה. איבדנו את הקשר למקומות שבהם השתרשנו: האם תרבותנו יכולה לשרוד למרות אובדן זה? ילדינו כבר אינם מכירים את המקומות האלה. האם תרבות זו הייתה פועל יוצא של הימצאותנו במקומות

ההם? כאן אנו עדים שוב לחשיבות הדת כגורם מגדיר של הזהות היהודית, כי הדת עיצבה את עצמה באופן אקזיסטנציאלי בגלות, ותודעה זו של הגלות ניצבת כיום בסימן שאלה לנוכח שיבת ציון.

2. הסביבה האנושית. העולם הספרדי התפתח בשלוש סביבות תרבותיות ולשוניות שונות: ספרדית, ערבית וצרפתית. הממד הצרפתי נוצר במסגרת הקולוניאלית של העולם הערבי־מוסלמי. מסגרת זו נעלמה. הספרדים יאבדו את ידיעת השפה הערבית (למעט אולי בישראל) והשפה הצרפתית (כבר קרה הדבר בישראל, שם מצוי רוב הספרדים). יש להניח שהשפות היהודיות של הספרדים יהיו רק נושא למחקר למדענים. כאן מתגלה חשיבותו של מושג הספרדיות, מושג הרשום בהיסטוריה היהודית, שחוצה גבולות היסטוריים וגיאוגרפיים ויכול לשמש כמסגרת לשיקום.
3. בעניין הדת היהודית, אנו מגיעים לקודש הקודשים של הזהות הספרדית, אולם היהדות בנוסח ספרדי אינה ניתנת לסיווג בקטגוריות הרגילות החברתיות־היסטוריות של היהדות בת זמננו (רפורמית, קונסרבטיבית, אורתודוקסית וכו'). היא ממש עב"מ, ומחוסר ברירה סווגה כ"מסורתית". לא אנסה להגדיר כאן את התערובת העדינה שבה, הכוללת פילוסופיה עם קבלה והלכה. השאלה שנשאלת, לדעתי, היא האם מודל זה של יהדות התאפשר רק במסגרת הפוליטית של מעמד היהודי כד'ימי, כאשר הכפיות הפוליטית לאסלאם אפשרה ליהודים קיום נפרד, שבו שמרו על קורטוב של אוטונומיה שיפוטית פנימית. במערכת זו היוותה הדת את הבסיס לזהות פוליטית קבוצתית – נשלטת ומובדלת – בתוך החברה האיסלמית. אחדות פנימית זו הייתה, עם זאת, הבסיס למקוריותה והיא גם הסיבה לכך שיהדות זו לא התנפצה לקבוצות יריבות כמו בעולם האשכנזי. הנחה זו עשויה גם להסביר מדוע נבנתה יהדות זו מחדש על פי המודל הליטאי, כלומר במסגרת של היבדלות חברתית שאינה מכירה במדינה ואף לא באינדיווידואליזם הדמוקרטי.
4. מילה אחת על הציוויליזציה של חיי היום־יום. אורח החיים שהעולם הספרדי הורגל לו אינו אפשרי כיום במסגרת התרבות העירונית בת זמננו. אנו מייחסים חשיבות למנהגים, לטקסים, לדרכי התנהגות טיפוסיות שלנו, שהפכו למעשה לקוריוז פולקלורי, לשרידים אסתטיים, שאינם יכולים להשתלב עוד בחיי היום־יום. אנו נוטים לייחס להם חשיבות רבה מידי, בעוד שלמעשה הם היו רק הקצף שצף על פני הזהות התרבותית העמוקה שלנו.

מה הטעם בהבטחת הזהות הספרדית?

אסיים בשאלה החשובה מכולן: מה הטעם להילחם למען הבטחת קיומה של הזהות הספרדית? האם כדאי הדבר? האם זו מטרה משמעותית מבחינת העם היהודי? כאן

מצוי הבסיס לתהיות שלנו והתשובה על השאלה מדוע סובל העולם הספרדי מהסתרה ומהסתרות? אכן, כל אחד יכול להבין כיצד ההיסטוריה של חמישים השנים האחרונות מעוררת שוב את "שאלת העם היהודי".

- הפגישה בין העולם האשכנזי לעולם הספרדי הייתה התרחשות הרת עולם. זו הפעם הראשונה ששני חלקי העולם היהודי (כדוגמת ממלכת יהודה וממלכת ישראל) מתאחדים ויתרה מזאת, בתוך מדינה יהודית.
- זהו מקור הקונפליקטים והבעיות, משום ששני קיבוצים יהודיים אלה היו נתונים, במאתיים השנים האחרונות, לגורלות פוליטיים שונים שאפשר להגדירם כך:
 - העולם האשכנזי, שבו צמחה הציונות הפוליטית, היה עד להיעלמות ה"עם" במהלך האמנציפציה, שאמנם הפכה את היהודים לאזרחים ללא כינויים, אולם הכריחה אותם לוותר על מעמדם כעם היסטורי.
 - הציונות הפוליטית שנוצרה, כעבור מאה שנים, שמה לה למטרה לחדש את הקיום היהודי לא כ"עם יהודי" אלא כ"אומה ישראלית".
 - בינתיים, ובמהלך כל תקופת המודרנה, התקיפה האנטישמיות את היהודים כעם: השואה הביאה להשמדת האזרחים היהודים במדינות הדמוקרטיות של אירופה בתור בני העם היהודי.

הפגישה בין הספרדים לאשכנזים התאפיינה בפער מבני ומורפולוגי. מחמת מעמדם של הספרדים כמתווכים בין השלטון הקולוניאלי לאוכלוסייה המקומית, האמנציפציה שלהם לא הביאה להיעלמותם כעם יהודי, בעקבות הפיכתם לאזרחים יהודים. הופעת הספרדים בתוך הציונות, בתוך העם שהפך לאומה, הביאה לזכירתו מחדש של העם היהודי, של נצח ישראל, בתוך מסגרת היסטורית שבה הוא נשכח או הושכח.

הייתה כאן התנגשות בין שתי רמות של התפתחות היסטורית, והדבר מסביר את הבעיות שעוררה הפגישה ובפרט את ראיית הספרדים כ"עדות המזרח", המצויות בשלב ארכאי של ההתפתחות ההיסטורית. אולם הספרדים הם העדות לכך שהעם היהודי עודנו חי בהרפתקה הפוליטית של מדינת היהודים ושל המודרנה, ולפיכך הם מוצאים את עצמם בלב הוויכוח החשוב ביותר לעתיד עם ישראל ומדינת ישראל, שבו קיים עימות בתוך מדינת היהודים בין הדוגלים ב"עם יהודי", לבין התומכים ב"אומה הישראלית". עיקר הבעיה הוא שהספרדים אינם מתמודדים עם אתגר זה, בשל אשליותיהם בתחום הזהות. הרב-תרבותיות שהשתלטה על החברה הישראלית ודוחפת כל קבוצה להסתגר בדל"ת אמותיה - כמו גם האשליה הליטאית - התישו אולי את רוח הנבואה שלהם. שאלת הספרדים היא שאלת היהודים בהווה ובעתיד.

(המאמר מבוסס על הרצאה שהושמעה בקונגרס הספרדי העולמי בירושלים)

